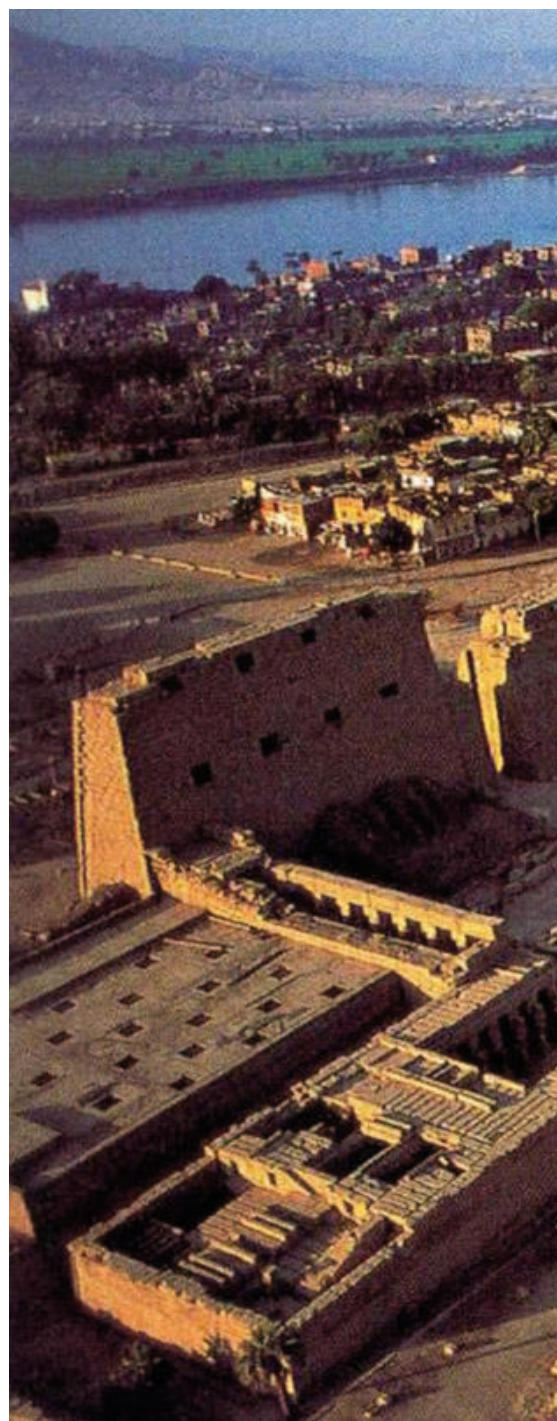

Έχετε ποτέ σκεφθεί ότι η αρχαία αιγυπτιακή
 θρησκεία αποτελεί, όπως και ο Ιουδαϊσμός,
 πρόγονο του Χριστιανισμού; Επώνυμοι Αιγύπτιοι
 στοχαστές που κάνουν ενσυνείδητη χρήση του
 όρου «θεός» στον ενικό κατατάσσονται στους
 ενοθεϊστές. Εν μέσω της πολλαπλότητας των
 μορφών στην απεικόνιση των αιγυπτιακών
 θεοτήτων, η ενοθεϊστική μεταφυσική προσέγγιση
 συντελούσε στη θεώρηση του κοσμικού
 γίνεσθαι. Τι θα λέγατε όμως αν μαθαίνατε ότι
 οι θεότητες της Αιγύπτου μπορούν να ιδωθούν
 ως κβαντομηχανικές κυματοσυναρτήσεις και,
 μάλιστα, ως νέφη πιθανότητας;

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΩΣ ΠΡΟΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΟΘΕΪΣΜΟΥ

ΑΛΙΚΗ ΜΑΡΑΒΕΛΙΑ

*Διδάκτωρ Αιγυπτιολογίας Πανεπιστημίου Limoges
 και Διδάκτωρ Αστρονομίας Πανεπιστημίου Αθηνών,
 Ιδρύτρια και Πρόεδρος του Ελληνικού Ινστιτούτου Αιγυπτιολογίας,
 Καθηγήτρια Αιγυπτιολογίας του Λαϊκού Πανεπιστημίου Αθηνών*

01

Ναός του Καρνάκ. Νέο Βασίλειο, περίοδος XVIII και XIX Δυναστείας. Ήδη από το Μέσο Βασίλειο, και ιδίως κατά το Νέο Βασίλειο, αλλά και κατά την Ύστερη περίοδο και έως την Πτολεμαϊκή και τη Ρωμαϊκή, ο ναός του Karnak (*Ipt swt*)

υπήρξε το κέντρο της θρησκευτικής (κρατικής) λατρείας στη φαραωνική Αίγυπτο. Αποτελούσε τεράστιο συγκρότημα ιερών, ναών και καταστημάτων, ενώ το ιερατείο του ήταν πανίσχυρο και οικονομικά εύρωστο.

ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΜΕΛΕΤΗ ΘΑ ΕΞΕ-
τάσουμε περιληπτικά την αρχαία αιγυ-
πτιακή θρησκεία. Θα αναλύσουμε και
θα συζητήσουμε την αμφίδρομη και συ-
μπληρωματική σχέση μεταξύ του Ενός
(~ Θεού) και των πολλών (~ θεοτήτων).
Θα μελετήσουμε την υφή και το θεολο-
γικό υπόβαθρο της εν λόγω θρησκείας
κάνοντας μνεία και του ιερατείου της.
Θα αναφερθούμε στη φύση των αρχαί-
ων αιγυπτιακών θεών και θεαινών κάνο-
ντας χρήση όρων της Κβαντομηχανικής.

Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό αποτελεί επιλεκτική σύ-
νοψη της πρωτότυπης μελέτης της συγ-
γραφέως, «Ancient Egyptian Religion
and Monotheism: A Meta-Physical and
Quantum-Mechanical Approach», η
οποία παρουσιάστηκε σε διάφορα διε-
θνή συνέδρια και διαλέξεις και βασίζεται
μερικώς στο βιβλίο της για την αρχαία αι-
γυπτιακή μαγεία και θρησκεία¹. Εκ των
προτέρων τονίζουμε ότι οι διάφορες συ-
γκρίσεις μεταξύ της αρχαιοαιγυπτιακής
θρησκείας και του Χριστιανισμού δεν νο-
ούνται στο πλαίσιο οιασδήποτε «πολε-
μικής» εναντίον του δευτέρου ή «απο-
λογητικής» υπέρ της πρώτης. Όλες οι
σχετικές συγκρίσεις γίνονται πάντοτε
«τρωπυμένων των αναλογιών», με γνώ-
μονα τη συγκριτική επιστημονική έρευ-
να, την κοινή λογική και την αναζήτηση
της επιστημονικής Α-Ληθείας.

Η Αίγυπτος (αρχ. αιγ.: *Kmt*,
κοπτ.: *χνη*), το «δώρον του Νείλου»,
κατά τον εύστοχο χαρακτηρισμό του
Ηροδότου², είχε επανειλημμένα ονο-
μασθεί «χώρα των θεών». Οφείλουμε
να προσεγγίζουμε τον κορυφαίο αρχαίο
πολιτισμό της Νειλοχώρας με ευρύτη-
τα πνεύματος. Όπως εμείς δεν θα θέλα-
με ο Χριστιανισμός να παρερμηνευθεί
από τις μελλοντικές γενιές, αντίστοιχα
δεν θα πρέπει να παρερμηνεύουμε τα
αρχαία αιγυπτιακά σύμβολα. Αν, π.χ.,
μετά από 2.000 χρόνια ο πολιτισμός
μας καταστρεφόταν και είχε λησμονη-
θεί, και αν οι αρχαιολόγοι του μέλλοντος
ανακάλυπταν στα ερείπια των χριστιανι-
κών ναών σύμβολα όπως ο *αμνός του*
θεού και ο *ιχθύς*, θα μας άρεσε, εμάς ως
χριστιανών, να μας χαρακτήριζαν ει-
δωλολάτρες ή λάτρες των προβάτων

(εικ. 2α-γ); Η συνθετότητα της θεολο-
γικής σύλληψης των αρχαίων αιγυπτια-
κών θεοτήτων είναι αξιοπρόσεκτη
και αποτελεί καθοριστικό παράγοντα
για την κατανόηση του ενδότερου πυ-
ρήνα αυτής της θρησκείας. Ανεξαρτή-
τως του ανθρωπομορφικού ή ζωομορ-
φικού συνδυασμού της αναπαράστασης
και (της συμβολικής) απεικόνισης των
διαφόρων θεοτήτων (ανθρώπινο σώμα
με κεφαλή ζώου ή αντικείμενου, εξ
ολοκλήρου ανθρωπομορφική ή ζωο-
μορφική παράσταση κ.λπ.), οι εν λόγω
απεικονίσεις δεν αποτελούν παρά τα
υπερμεγέθη δυνητικά ιερογλυφικά
μιας οιονεί *πνευματικής μετα-γλώσσας*,
τα οποία δεν παρέπεμπαν τόσο στο όνο-
μα αλλά, περισσότερο, στη φύση και
στις ιδιότητες των θεών³.

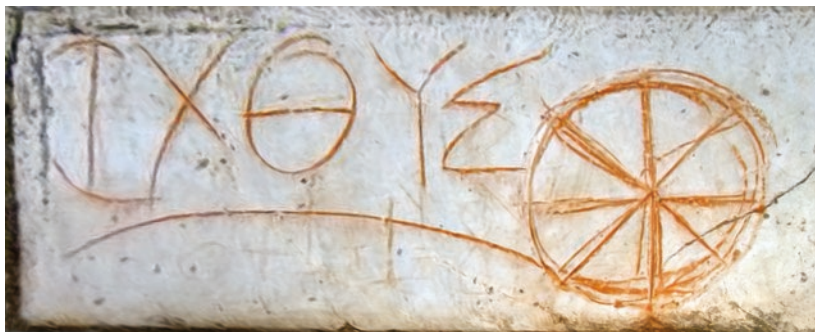
Ωστόσο, κανένα από αυτά τα συμβο-
λικά ζώα, φυτά ή αντικείμενα, τα οποία
συνδέονταν με τις εκδηλώσεις και τις εκ-
φάνσεις των θεοτήτων, δεν έδινε κάποια
ουσιαστική πληροφορία για την πραγ-
ματική φύση τους, διότι —κατά τα ιερά
κείμενα της αρχαίας αιγυπτιακής θεολο-
γίας— η πραγματική φύση και η αληθής
μορφή των θεών ήταν «μυστική» και «κε-
κρυμμένη». Στα *Κείμενα των Σαρκοφάγων*,
π.χ., αναφέρεται ότι μόνο οι νεκροί, ιδίως
δε ως μεταμορφωμένα-αγιοποιηθέντα
φωτεινά πνεύματα / *3hw*, είναι δυνατόν να
γνωρίσουν την πραγματική μορφή των
θεοτήτων και μάλιστα του ηλιακού θεού
Ra⁴, ρήση που απηχεί βαθύ φιλοσοφικό
και θεολογικό στοχασμό. Και φυσικά, κα-
νείς λογικά σκεπτόμενος Αιγύπτιος δεν
θα ήταν δυνατόν να νομίζει ότι ο Άμμων
ήταν ανδρική θεότητα με σώμα ανθρώ-
που και κεφαλή κριού, ή ότι ο Ώρος ήταν
θεικό γεράκι... Αντιθέτως, θεωρούσαν
ότι ο Άμμων αποτελούσε θεία δύναμη, η
οποία μπορούσε να εκδηλώνεται μετα-
ξύ άλλων και με την αρχετυπική εικόνα
του κριού, όπως η θεική ισχύς του Ώρου
απεικονιζόταν συμβολικά με γεράκι που
καλύπτει τον ουρανό με τα φτερά του.
Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες θεότη-
τες: ο Όσιρις αποτελούσε το αρχέτυπο
για την αναγέννηση της φύσης (και των
νεκρών) και για τις δυναμογόνες γονιμι-
κές τάσεις της βλάστησης (εικ. 9α, 10α),
η Ίσις για τη μητρότητα (εικ. 5α), ο Άνου-
βις για την προστασία και την ταρίχευ-

02α

02

α: Υαλογραφία από την
εκκλησία του Αγ. Ιωάννου
(Hills Road, Cambridge), με
τον Αμνό του Θεού (πρβλ.
Ίωάν. 1.29: «ἵδε ὁ ἀμνὸς τοῦ
Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ
κόσμου»). **β:** Το αρχαίο
χριστιανικό σύμβολο του
ΙΧΘΥΟΣ εγχάρακτο σε
μάρμαρο στα ερείπια της
αρχαιοελληνικής Εφέσου.
γ: Συμβολική παράσταση των
τεσσάρων Ευαγγελιστών διά
των τεσσάρων ζώων του
οράματος του Προφήτη
Ιεζεκιήλ, σε σταυρόσχημη
απεικόνιση με το σύμβολο του
Αμνού του Θεού στο κέντρο.
Εκ των άνω και προς τα δεξιά:
Άνθρωπος/Άγγελος = Λουκάς,
Λέων = Μάρκος, Αετός =
Ιωάννης, Βους = Ματθαίος.
Ελεφαντοστέινη πλάκα ύψους
23,5 εκ., πιθανώς από το
Benevento της Ν. Ιταλίας
(περ. 1000 μ.Χ.). Metropolitan
Museum of Art, Νέα Υόρκη,
Αρ. 17.190.38.

02β

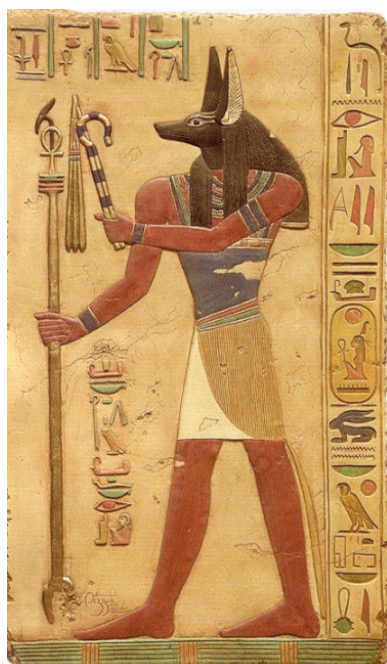
02γ

ση των νεκρών (εικ. 3α), η Μάατ για την κοσμική αρμονία και τη δικαιοσύνη (εικ. 7α), η Νουτ για τον ουράνιο θόλο και τον Γαλαξία (εικ. 8α), κ.ο.κ. Αντίστοιχα, ουδείς λογικά σκεπτόμενος χριστιανός θα ήταν δυνατόν να θεωρήσει ότι οι τέσσερις Ευαγγελιστές είναι ζωόμορφοι (εικ. 2γ) επειδή, βάσει συγκεκριμένου θεολογικού συμβολισμού, συνδέονται με την απεικόνιση των τεσσάρων ζώων του οράματος του Προφήτη Ιεζεκιήλ⁵. Ούτε ότι ο Άγιος Χριστοφόρος είναι κυνόμορφος, εξαιτίας ενός μύθου (εικ. 3β). Στο πλαίσιο αυτής της πολλαπλότητας των μορφών, η οποία αποτελούσε τον τρόπο της ενδεχομένως ατελούς και λίαν εικονικής έκφρασης των αρχαίων Αιγυπτίων για την πραγματική φύση και τις ιδιότητες των θεοτήτων τους, η ενοθεϊστική μεταφυσική προσέγγιση συνιστούσε βασικό παράγοντα για τη θεώρηση του κοσμικού *γίγνεσθαι*, ιδίως στις τάξεις των σοφών και των καλλιεργημένων Αιγυπτίων.

Πολλά στοιχεία συνηγορούν υπέρ του ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι ήταν ο αρχαιότερος λαός που επινόησε και εφάρμοσε απaráμιλλο Μονοθεϊσμό (ή Ενοθεϊσμό), ο οποίος μόνο κατ' επίφαση έμοιαζε με πολυθεΐα, ενώ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί —τηρουμένων των αναλογιών— ως ένα από τα προστάδια του Χριστιανισμού με τον οποίο εμφανίζει ορισμένα κοινά σημεία. Τα σχετικά χωρία του Κλήμεντος Αλεξανδρείας και του Ιερού Αυγουστίνου μάς βοηθούν να κατανοήσουμε τη σχέση αυτή και παράλληλα να αντιληφθούμε ότι ουσιαστικά όχι *μόνον* ο Ιουδαϊσμός αλλά *και* η αρχαία αιγυπτιακή θρησκεία αποτελεί έναν από τους άμεσους προγόνους του Χριστιανισμού, και μάλιστα πως: «ό,τι τώρα προσαγορεύεται Χριστιανική Θρησκεία, υπήρχε εις τους αρχαίους, και δεν έλειψε από την αρχήν του ανθρωπίνου γένους, μέχρις ότου ήλθεν αυτός ο Χριστός εν σαρκί, οπόθεν η αληθής Θρησκεία, η ήδη υπάρχουσα, ήρχισεν να αποκαλήται Χριστιανική»⁶.

Η αρχαία αιγυπτιακή θρησκεία και το ιερατείο

Με τον όρο *θρησκεία* σημαίνεται το σύνολο των ανθρώπινων μεταφυσικών δοξασιών ή πεποιθήσεων και όλων

03α

03β

04α

04β

03

α: Ανάγλυφη και επιζωγραφισμένη παράσταση του θωοκεφάλου (ή κυνοκεφάλου) Ανούβιδος (*Inpw*), θεού της ταρίχευσης και φύλακα της Νεκρόπολης. Ο θεός φέρει τα βασιλικά σκήπτρα. Από τον νεκρικό ναό του Βασιλέως Σήθου Ι στην Άβυδο (ΧΙΧ Δυναστεία, περ. 1300 π.Χ.).

β: Ορθόδοξες εικόνες οι οποίες αναπαριστούν τον Άγιο Χριστοφόρο ως κυνοκέφαλο [βλ. BHG 1986· BHL 1898-1901· Loeschke 1965, σ. 37-88]. Αυτή η αλλόκοτη πρακτική [στην Ελληνική Ορθοδοξία ως κυνοκέφαλος (δεξιά), ενώ στη Ρωσική Ορθοδοξία ως αλογοκέφαλος (αριστερά)] οφείλει την απαρχή της στους τερατολογικούς

μύθους περί της «Φυλής των Κυνοκεφάλων» (απαντωμένους τόσο στον Ηρόδοτο [IV.191], όσο και στον Κτησία [Ινδικά § 37.40-43], αλλά και στους Ησίοδο, Αιλιανό και Πλίνιο Πρεσβύτερο) και στη θρυλούμενη προέλευση του Αγίου (που υπηρέτησε στον ρωμαϊκό στρατό και εκχριστιανίσθηκε) εξ αυτών. Συμβολίζει την αποδοχή από τον Θεό «πάντων τών βεβαπτισμένων» ανεξαρτήτως μορφής.

04

α: Μαγική Στήλη του Ώρου χονδροειδούς τεχνικής από σερπεντίνη (ύψους περ. 12 εκ.), χρονολογούμενη από την XXVI Δυναστεία. Στην πρόσθια όψη εικονίζεται ο Ώρος το παιδίον (Άρποκράτης/*Hr-p3-*

hrd), νικηφόρος, να καταπατά κροκοδείλους [Ritner 1989, σ. 103-16], κρατώντας υποταγμένα ερπετά, αντιλόπη και λέοντα (πρβλ. *Ψαλμός* 90, 13: «ἐπὶ ἀσπίδα και βασιλίσκον ἐπιβήση και καταπατήσεις λέοντα και δράκοντα»). Συνοδεύεται από τον Βησσά (αποκεκρουσμένη κεφαλή) και έτερη θεότητα. Μουσείο Allard Pierson, Άμστερνταμ, Αρ. ΑΡΜ 13158 [van Haarlem 1995, σ. 18-19].

β: Σύγχρονη κοπτική εικόνα του δρος Isaac Fanous που απεικονίζει τον Άγιο Γεώργιο να εξοντώνει το δράκοντα και συμβολίζει το θρίαμβο του καλού και της Αναστάσεως εναντίον του κακού και του θανάτου.

των συνακόλουθων τελετουργικών πρακτικών, με τις οποίες εκφράζεται η λατρεία που απευθύνεται σε μία ή περισσότερες θεότητες, καθώς και στις συγγενικές τους υπερφυσικές οντότητες, με σκοπό τον εξευμενισμό τους, τη διατήρηση αγαθών σχέσεων με τις αόρατες δυνάμεις του επέκεινα ή και την ενδεχόμενη αποτροπή κακών που θα έπλητταν την ανθρωπότητα⁷. Μιλώντας για *κρατική θρησκεία* στην αρχαία Αίγυπτο, αναφερόμαστε στο σύνολο των διαφόρων λατρειών και των συνακόλουθων (συνήθως επίσημων και πολυσύνθετων) τελετουργικών προσφορών στους θεούς σε όλη την επικράτεια της Αιγύπτου (μερικές φορές μάλιστα και σε γειτονικές χώρες). Αυτές τις λατρευτικές πρακτικές τελούσε, εν ονόματι του φαραώ, τάξη θρησκευτικών αξιωματούχων, οι οποίοι απασχολούνταν πλήρως ή μερικώς και ονομάζονταν εν γένει *ιερείς* (*hmw-ntr*). Οι τόποι τέλεσης της λατρείας ήταν ειδικοί καθαγιασμένοι χώροι, και μάλιστα στο εσωτερικό των ναών (*hwt-ntr*), με απώτερο σκοπό τον εξευμενισμό των θεών, την εξασφάλιση της ευλογίας και της μέριμνας τους για ολόκληρη την Αίγυπτο και τους κατοίκους της⁸. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι λατρευτικές εκδηλώσεις της *κρατικής θρησκείας* πραγματοποιούνταν κεκλεισμένων των θυρών για το ευρύ κοινό. Αφορούσαν μόνο τον φαραώ, τους αρχιερείς και τους ιερείς, ενώ η πρόσβαση των Αιγυπτίων υπηκόων στους ναούς και στην κρατική λατρεία ήταν ουσιαστικά απαγορευμένη.

Ανέκαθεν ο ρόλος των ιερέων στην Αίγυπτο ήταν καθοριστικός και εξόχως σημαντικός⁹. Η μοναδική γεωγραφική διαμόρφωση (ανάγλυφο) της Αιγύπτου και η καθοριστική παρουσία του μεγάλου ποταμού αποτελούν κλειδιά για την κατανόηση της αρχαίας αιγυπτιακής μετα-φυσικής. Το αιγυπτιακό τοπίο ήταν σχεδόν στατικό: ο Νείλος, με τη στάθμη των υδάτων του να ανεβαίνει και να κατεβαίνει περιοδικά, ο ανέφελος ουρανός, η στενή και γόνιμη λωρίδα γης και στις δύο όχθες του ποταμού, οι λίγες εύφορες οάσεις και η έρημος... Η αιγυπτιακή ψυχή, και κατ' επέκταση η ψυχολογία των ιερέων της Αιγύ-

πτου, διαμορφώθηκε βάσει αυτού του σκηνικού και συγκροήθηκε με τις μυθολογικές και θρησκευτικές διηγήσεις τους, όπως άλλωστε και η όλη φιλοσοφία και μετα-φυσική τους. Στο κοσμικό σκηνικό της Αιγύπτου ο φαραώ, ανώτατος άρχων με απόλυτη εξουσία αλλά όχι δυνάστης και τύραννος, ενσάρκωνε και τον ένθεο μέγιστον *ἀρχιερέα* (*pontifex maximus*). Μάλιστα, η υποτιθέμενη θεϊκή του φύση έτεινε φανερά να απορροφήσει την ανθρώπινη φύση του, κάτι που, μετά τον εκχριστιανισμό της Αιγύπτου, ενδεχομένως συνετέλεσε στις εμφανείς τάσεις προς τον *μόνο- ή μία-φυσισμό* των κατοίκων της (Προ-Χαλκηδόνιος Εκκλησία). Η εξουσία του φαραώ ήταν διττή: κοσμική και θρησκευτική (εικ. 7α). Ωστόσο, επειδή τα κύρια καθήκοντά του αφορούσαν τη διοικητική και τη νομοθετική εξουσία, με τη θρησκευτική εξουσία ήταν επιφορτισμένοι οι ιερείς.

Το αιγυπτιακό ιερατείο δεν ζούσε περιθωριοποιημένο από την κοινωνία, αφοσιωμένο αποκλειστικά σε μονοσήμαντους μεταφυσικούς ρεμβασμούς και σε θρησκευτική ενατένιση. Αντιθέτως, αποτελούσε δυναμική συνιστώσα, καθοριστική για την αιγυπτιακή κοινωνία, και δεν θα ήταν υπερβολικό να το παρομοιάζαμε με τον νωτιαίο μυελό και το νευρικό σύστημα του ανθρώπινου οργανισμού. Ούτε είχε πολλά κοινά σημεία με το ιουδαϊκό ή το χριστιανικό ιερατείο. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι ιερείς ήταν περισσότερο γραφειοκράτες, εντεταλμένοι από τον φαραώ να επιτελούν συγκεκριμένα θρησκευτικά καθήκοντα, και λιγότερο ζηλωτές, προφίτες ή φανατικοί ιερωμένοι που προσπαθούσαν να προσπλυσίσουν τους «άπιστους» ή να μεταστρέψουν τους «αδιάφορους» ή τους «αμαρτωλούς»¹⁰. Η ευρύτερη λαϊκή θρησκευτική ευσέβεια, η έντονη και πηγαία μεταφυσικότητα των Αιγυπτίων δεν οφειλόνταν σχεδόν καθόλου στο ιερατείο. Πολλοί από τους ιερείς της αρχαίας Αιγύπτου ήταν βαθείς στοχαστές και αξιόλογοι συγγραφείς, ευρύνοια και προοδευτικά άτομα· άλλοι, πάλι, θα μπορούσαν — τηρουμένων των αναλογιών — να χαρακτηρισθούν «δίκαιοι» ή «άγιοι». Εντούτοις αυτά τους τα χαρα-

κτηριστικά δεν ήταν απόρροια του ιερατικού αξιώματος, αλλά αποτελούσαν απλώς προσωπικές κλίσεις και επιλογές μιας συγκεκριμένης βιοθεωρίας ή βιοσοφίας.

Η δομή του αρχαίου αιγυπτιακού ιερατικού συστήματος περιελάμβανε τόσο «μόνιμους» ιερείς, όσο και ιερείς «ορισμένου χρόνου», οι οποίοι ασκούσαν τα καθήκοντά τους περιοδικά, με τρόπο κυκλικό και επαναλαμβανόμενο, ενώ όταν δεν ιεράτευαν ζούσαν κανονική καθημερινή ζωή ως ιδιώτες εκτός των ναών. Αυτό το σύστημα ήταν απλό¹¹: συγκεκριμένα, το μη μόνιμο *ιερατείο* διαιρείτο σε τέσσερις ομάδες που ονομάσθηκαν από τους αρχαίους Έλληνες *φυλαί* (αρχ. αιγ.: *s3*)· κάθε *φυλή* περιελάμβανε τον ίδιο αριθμό ιερέων με κοινά αξιώματα και ειδικότητες· κάθε *φυλή* ασκούσε τα ιερατικά της καθήκοντα για ένα μήνα και, μετά από τρίμηνη ανάπαυση, επανερχόταν στο ναό για ακόμη ένα μήνα, κ.ο.κ. Συνολικά, δηλαδή, κάθε *φυλή* ιεράτευε για τρεις μήνες ετησίως, με ενδιάμεσα τριμηνιαία διαλείμματα. Κατά την Πτολεμαϊκή περίοδο, δημιουργήθηκε μια πέμπτη *φυλή*, ενώ ο επικεφαλής κάθε *φυλής* *ιερέων* ονομαζόταν *φύλαρχος*. Μετά την πάροδο της μηνιαίας ιερατείας η απερχόμενη *φυλή* όφειλε να παραδίδει γραπτή αναφορά, συνήθως σε ξύλινες πινακίδες ή σε πάπυρο, στην αναλαμβάνουσα *φυλή*. Στις τουλάχιστον 18 τάξεις ιερέων θα προσθέταμε το *διοικητικό προσωπικό των ναών*¹², που περιελάμβανε τον λαϊκό (= μη κληρικό) *διοικητή του ναού* (αρχ. αιγ.: *imy-r šnt*, κοπτ.: *λαφανε*, αρχ. ελλ.: *λεσώνης*), τον *έπιστάτη* (όπως ονομάσθηκε κατά την Ελληνορωμαϊκή περίοδο), ο οποίος διοικούσε τους φοροεισπράκτορες, τους λογιστές, τους επιμελητές των κτημάτων, τους διαφόρους υπαλλήλους των ναών, ενώ στην πλήρη δικαιοδοσία του βρίσκονταν και η ακίνητη περιουσία του ναού, όλα τα υλικά αγαθά, κ.λπ. Για να κατανοήσουμε πόσο μεγάλη ήταν η δύναμη του ιερατείου, είναι σκόπιμο να παραθέσουμε ενδεικτικά κάποια συγκριτικά στοιχεία (εικ. 6). Στις Θήβες, τη βασιλεύουσα της Αιγύπτου, το ιερατείο του Άμμωνος κατά το Νέο Βασίλειο στους μεγάλους

ναούς του θεού διέθετε¹³: 81.322 άτομα ως προσωπικό (έναντι 12.963 στην Ηλιόπολη και 3.079 στη Μέμφιδα)· 421.362 ζώα (έναντι 45.544 στην Ηλιόπολη και 10.047 στη Μέμφιδα)· 433 κήπους (έναντι 64 στην Ηλιόπολη και 5 στη Μέμφιδα)· 2.365.280 εκτάρια καλλιεργήσιμης γης (έναντι 435.892 στην Ηλιόπολη και 27.676 στη Μέμφιδα)· 83 λέμβους (έναντι 3 στην Ηλιόπολη και 2 στη Μέμφιδα)· 46 οικοδομές (έναντι 5 στην Ηλιόπολη και 0 στη Μέμφιδα)· 65 κωμοπόλεις (έναντι 103 στην Ηλιόπολη και 1 στη Μέμφιδα). Δηλαδή τα διάφορα *ιερατεία* ήταν μικρά αλλά ισχυρά *κρατίδια εν κράτει*, των οποίων οι εκπρόσωποι ήταν κοινωνικά προβεβλημένοι και οικονομικά εύρωστοι.

Η έννοια του δείου και της Μάατ, τα κείμενα σοφίας των Αιγυπτίων και ο υπολανθάνων ενοδεϊσμός/μονοδεϊσμός

Η προετοιμασία και οι σχετικές μέριμνες για τη μεταθανάτια ζωή ήταν συμφυείς με τον καθημερινό βίο των αρχαίων Αιγυπτίων, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν από τον Ηρόδοτο ως εξόχως ευλαβείς και εντόνως θρησκευόμενοι¹⁴. Εντούτοις, το ενδιαφέρον τους για το επέκεινα του τάφου και οι κοπιώδεις προσπάθειές τους για την κατασκευή και τη διακόσμηση των μνημείων τους προέκυψαν σχεδόν εξ ολοκλήρου από το μεγάλο πάθος τους, τη λατρεία τους για την ίδια τη ζωή. Πράγματι, η αγάπη των Αιγυπτίων για τις απολαύσεις του υλικού βίου και για τις καθημερινές χαρές της ζωής ήταν τόσο μεγάλη, ώστε συνετέλεσε καθοριστικά στην ακράδαντη πεποίθησή τους για τη συνέχιση της ζωής και μετά θάνατον, σε διαφορετικό κόσμο απόλαυσης και τρυφής, παραδείσιες ευφορίας και ανέανης χαράς στη *Δυτική Χώρα* (*Imniti*), κοντά στα αγαπημένα τους πρόσωπα, με προστάτες τους θεούς τους, όπως ακριβώς και κατά την επίγεια περίοδο του βίου τους. Η συνέχιση της ζωής μετά θάνατον αποτελούσε τη μακάρια προέκταση και διαιώνιση του επίγειου βίου τους.

Η συμπαντική ευνομία και τάξη αντικατοπτρίζονταν στην ορθή λειτουργία της κρατικής μηχανής, στην με κάθε

τρόπο αποφυγή της διατάραξης της Μάατ¹⁵ (*M371* ~ αποφυγή της *ύβρεως*), στην εύρυθμη λειτουργία των ναών σε συνδυασμό με την καθημερινή προσφορά θυσιών στις θεότητες και την καταδίκη κάθε *αμαρτίας-κακού* (*isfi*) και κάθε *αμαρτωλής παρέκκλισης* από τα παραδεκτά και παραδεδομένα πρότυπα. Ο αείμνηστος Ιησούιτης μοναχός και ιερέας Pierre du Bourguet, SHJ, έδειξε ότι η επίπεδη γεωγραφική μορφολογία του εδάφους της Αιγύπτου αποτέλεσε το έναυσμα για τη σύλληψη της έννοιας αυτής από τους Αιγύπτιους¹⁶. Το ιερογλυφικό σύμβολο για τη Μάατ απεικονίζει το βάθρο ενός αγάλματος, οι δύο βάσεις του οποίου είναι απολύτως παράλληλες μεταξύ τους: . Η εικόνα αυτή παραπέμπει στον εξής συμβολισμό: η παραλληλία των δύο οριζόντιων εδρών του βάθρου ήταν απαραίτητη για την ευσταθή ισορροπία ενός αγάλματος, που απεικονίζει θεότητα, φαραώ, ή πρόγονο, και μάλιστα πρόσωπα του παρελθόντος, τα οποία βρίσκονταν πλέον —ως *μακάριοι* (*m37w-hrw*)— στο βασίλειο του Οσίριδος, έχοντας φροντίσει κατά την επίγεια ζωή τους για τη διατήρηση και την εξύψωση της Μάατ. Η Μάατ συνιστούσε την ενσάρκωση της παγκόσμιας αρμονίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αδιάψευστης αλήθειας, και —ως θυγατέρα του Ρα, της ύψιστης κοσμικής θεότητας— αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο του αιγυπτιακού θρησκευτικού οικοδομήματος, εκφράζοντας ταυτόχρονα την ορθότητα και την ευθύτητα των κρίσεων των δικαστών, που θεωρούνταν ιερείς της. Ο φόβος για την πιθανή διατάραξή της ήταν συμφυής με τα βαθύτερα μεταφυσικά συναισθήματα όλων των Αιγυπτίων και εκφραζόταν με την απέχθειά τους για τους εχθρούς της Αιγύπτου, με την αποφυγή της όποιας παρέκκλισης από τις παραδοσιακές αξίες, καθώς και με τον τρόπο τους μπροστά στο ενδεχόμενο ενός πιθανού *δεύτερου* (και μάλιστα *οριστικού*) θανάτου μετά τον φυσικό θάνατο, με συνακόλουθη την απώλεια της αθανασίας. Η λατρεία της κοσμικής (και κοινωνικής) τάξης, και της συμπαρομαρτούσας ισορροπίας και εύρυθμης λειτουργίας των πάντων, συνέχιζε

05

α: Περίπλοκο εν είδει αγαλματίου της Γαλακτοτροφούσης Ίσιδος (*Isis Lactans*), η οποία βαστάζει τον Αρποκράτη θηλάζοντας και προστατεύοντάς τον. Ανήκει στην Αιγυπτιακή Συλλογή των αντικειμένων από φαγεντιανή του Μουσείου Μπενάκη, τα οποία μελέτησε η γράφουσα (γλυπτό περίπλοκο, αποκεκρουσμένο, ύψους 2,80 εκ., πιθανώς χρονολογούμενο από την Ύστερη Περίοδο, Αρ. Β 22.618).

β: Όμορφη ορθόδοξη εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσης, η οποία φέρει θηλάζουσα τον Χριστό, επιστεφομένη από δύο Αγγέλους. Η

05β

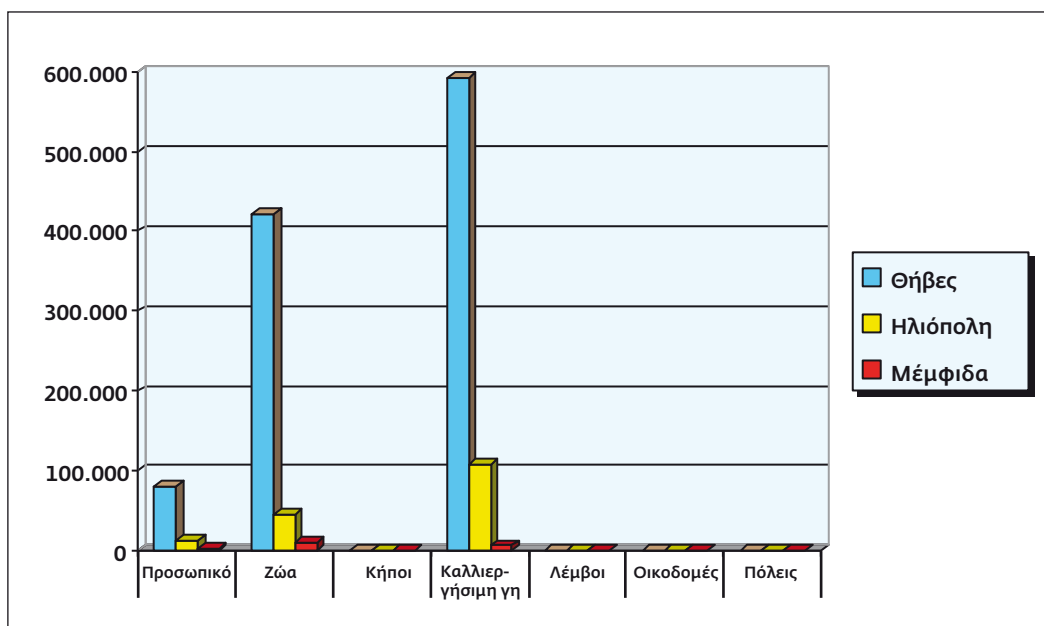
07α

07β

05α

06

Θεοτόκος και Μήτηρ του Θεού (~ αρχ. αιγ.: *Ms-Ntr*, *Mwt-Ntr*), η φιλεύσπλαγχνη Μητέρα της αγάπης, της προστασίας και της παρρησίας προς τον Θεό ρίζωσε στις καρδιές όλων των χριστιανών ανά τη Μεσόγειο (όπως είχε ριζώσει παλαιότερα η λατρεία της Ίσιδος [βλ. Dunand 1973· Cumont 1929]), αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο.

06

Στατιστικά εύγλωττο ιστόγραμμα της κοινωνικής και οικονομικής ευρωστίας των αρχαίων αιγυπτιακών ναών και του ιερατείου του Αμμωνός-Ρα στις Θήβες (μπλε), του ναού του Ρα στην Ηλιόπολη

(κίτρινο) και αυτού του Φθα στη Μέμφιδα (ερυθρό). Σημειωτέον ότι το προσωπικό του ναού στις Θήβες υπερέβαινε τα 80.000 άτομα, ενώ τα αγροκτήματα και οι γαίες μετρώνται σε εκτάρια.

07

α: Η θεά Μάατ, όπως απεικονίζεται σε έγχρωμη ανάγλυφη παράσταση (ασβεστόλιθος, ύψους 74 εκ.) στον τάφο του Φαραώ Σήθου Ι στην Κοιλιάδα των Βασιλέων (KV 17, περ. 1300 π.Χ.). Η θεά φέρει βαρύτιμη τρισιχιδή φενάκη και το σύμβολό της (πτερό στρούθου) ως διάδημα, όρμους και ψέλλα, καθώς και πολύτιμο ένδυμα, ενώ η ψιμυθίωση των

οφθαλμών της ακολουθεί τον κλασικό αιγυπτιακό τύπο. Αιγυπτιακό Μουσείο Φλωρεντίας, Αρ. 2469.

β: Συμβολική εξύψωση της Μάατ και η προσφορά της προς τους θεούς. Ο εικονιζόμενος Φαραώ Σήθος Ι προσφέρει αγαλμάτιο της Μάατ προς τον Φθα [θεό του δημιουργικού λόγου και των τεχνιτών της Μέμφιδος, κύριον τῆς Μάατ (*nb-M3't*), ο οποίος δεν φαίνεται]. Ανάγλυφο επιζωγραφισμένο, από τον νεκρικό ναό του βασιλέως στην Άβυδο (XIX Δυναστεία, περ. 1300 π.Χ.).

08

α: Διαχωρισμός της θεάς του ουρανού Νουτ (*Nwt*), η οποία εκτείνει το σώμα της επί του στερεώματος υπεράνω της γης, από τον θεό της γης Γκεμπ (*Gb*) υπό του γεννήτορος αυτών, του θεού του αιθέρος, του φωτός και του αέρος Σου (*Sw*), ο οποίος και υποστηρίζει τη Νουτ (~ ούρανία κλίμαξ/*m3kt*). Διάφορα κριόμορφα πνεύματα τον υποβοηθούν και άλλα λατρεύουν. Ζωγραφική παράσταση από τη *Βίβλον των Νεκρών* του εξηγνισμένου ιερέως (*w3b*) του Άμωνος Τζεντ-Κχονσού-ιου-εφάνκχ (*Dd Hnsw iw.f 3nh*), από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Καΐρου, Τρίτη Μεσοπερίοδος, XXI Δυναστεία [(Πάπυρος S.R. VII 10.267), πρβλ. και Piankoff & Rambova, 1957: 156-162 και εικ. 65, Αρ. 19].

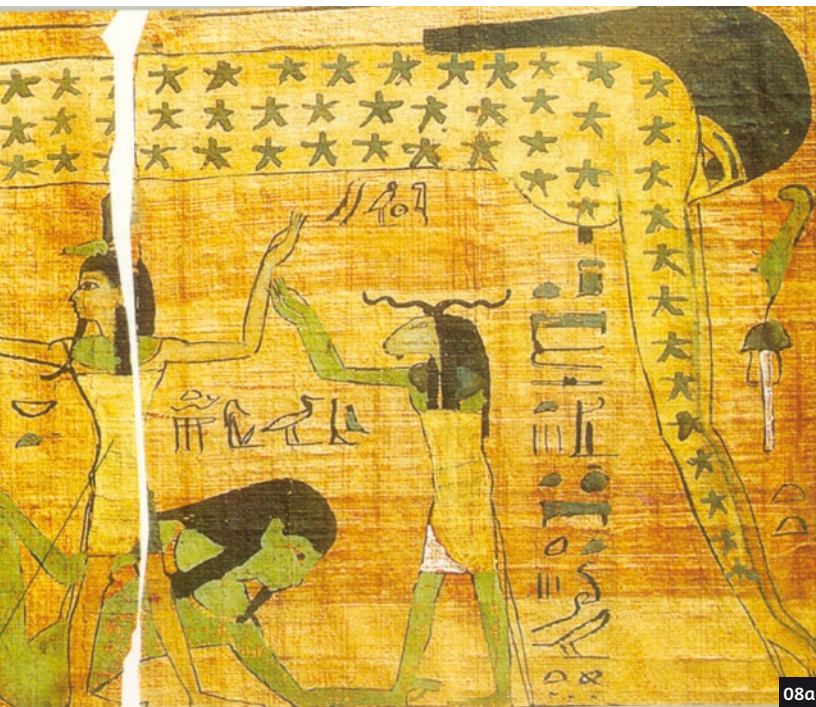
β: Σύγχρονη ορθόδοξη εικόνα του ονείρου του Ιακώβ «έν τόπω Βαθίλῃ» [Γένεσις 28.10-19], με την ούρανιον κλίμακα την προτυπούσα την κεχαριτωμένη Θεοτόκο, κατά την πατερική ερμηνεία του μυστηριακού αυτού ενυπνίου. Εικονίζεται ο Ιακώβ καθεύδων και μετά του Θεού (εν είδει Αγγέλου) εναγκαλιζόμενος.

το νου και την καρδιά των Αιγυπτίων και αποτελεί σπουδαίο στοιχείο για την κατανόηση της ουσίας της αρχαίας αιγυπτιακής θρησκείας και της σχετικής μεταφυσικής φιλοσοφίας τους¹⁷. Δεν θα αποτελούσε υπερβολή ο ισχυρισμός ότι —τηρουμένων των αναλογιών— όλοι οι θεοί της Αιγύπτου (ακόμη και ο μέγιστος Ρα) θα μπορούσαν να θεωρηθούν υπηρέτες της Μάατ, και μάλιστα —χρησιμοποιώντας αρχαίους ελληνικούς όρους— δέσμοι της Ανάγκης, η διατάραξη της οποίας αποτελούσε *ὑβριν* και καταστροφικό γεγονός για το Σύμπαν¹⁸. Ο φαράώ, ως μέγιστος αρχιερέας, προσέφερε ένα αγαλμάτιο της Μάατ στους θεούς (εικ. 7β), συμβολίζοντας τη διαιώνια τάξη του Σύμπαντος και την αρμονική και εύνομη διακυβέρνηση της Αιγύπτου. Η Μάατ —τηρουμένων των αναλογιών— αποτελεί κατά τη γνώμη μας το αρχαίο αιγυπτιακό ανάλογο της (*σώτειρας μεγαλοδόξου*) *Εννομίας* ή της *Ανάγκης* (κατ' άλλους, της *Θέμδος/Δίκης*)¹⁹ των αρχαίων Ελλήνων.

Η αρχαία αιγυπτιακή λέξη για την έννοια της *δεότητος* (του Θεού) ήταν *ἡḥ* (*htr*), το δε κοπτικό της ανάλογο (*noyt*) σήμαινε *κύριος* ή *θεός*. Ενδεχομένως, η λέξη θεός σχετιζόταν με την έννοια της ισχύος, της καταλυτικής δύναμης, εφόσον το ιερογλυφικό τριγράμματο *sp*

μείο για τη λέξη αυτή παριστάνει έναν *πέλεκυ*, ή κατ' άλλους μια *σημαία ανηρτημένη σε πόλο*²⁰. Το σημείο αυτό συμβολίζει την ύπαρξη του Θεού, ο οποίος αν και αόρατος (όπως ο άνεμος που κινεί τη σημαία), επιδρά ωστόσο στον κόσμο και στον άνθρωπο και η επιδρασή του έχει ορατά αποτελέσματα. Ο πληθυντικός αριθμός της λέξης *θεός*, *θεοί/δεές* (*htrw/ntrwt*), χρησιμοποιείται ευρύτατα στα αρχαία αιγυπτιακά κείμενα. Ωστόσο, σε ορισμένα ηθικοφιλοσοφικά διδακτικά κείμενα επώνυμων Αιγυπτίων στοχαστών (τα οποία πιθανότατα αποτελούν τους εμπνευστές και τα αρχέτυπα των παλαιοδιαθηκικών *Παροιμιών* και *Σοφίας*), η συχνή και αναμφίβολα σκόπιμη και ενσυνείδητη χρήση του ενικού αριθμού, θεός (*htr*), μας κάνει να πιστεύουμε ότι, ενδεχομένως, τα άτομα αυτά ήταν μονοθεϊστές ή, πιθανότερα, ενοθεϊστές²¹.

Οι αρχαίες αιγυπτιακές *Διδαχές* (*Sb3ywt*) ή τα κείμενα σοφίας των αρχαίων Αιγυπτίων αποτελούν απεικασματα της Μάατ και δύνανται να θεωρηθούν τόσο ως οιονεί απαυγάσματα της *δεικής σοφίας* (*s33-Ntr*), όσο και ως αποτυπώσεις των *δείων λόγων* (*mdw-Ntr*) όσο και του *λόγου του Θεού* (*r3-Ntr*). Οι περίφημες *Διδαχές* (*Sb3ywt*) δύο *πρωθυπουργών* (*t3tyw*) του Αρχαίου Βασιλείου, συγκεκριμένα του Καγκερνί (*K3-*

gm.n.i) και του Φθα-χοτέπ (*Pth-htp*), έχουν παραλληλισθεί από αιγυπτιολόγους και θεολόγους-θρησκευολόγους με τις *Παροιμίες*, τον *Ἐκκλησιαστήν* και άλλα ανάλογα βιβλία σοφίας της *Παλαιᾶς Διαθήκης* (βλ. *Σοφία Σολομώντος*, *Σοφία Σεράχ*). Τα εν λόγω κείμενα διακρίνονται για την πνευματική καλλιέργεια, το φιλοσοφικό βάθος και την αδιόρατη «χριστιανική» πηκή. Η ιδέα του Φθα-χοτέπ για την έννοια του θείου διαφαίνεται στα κείμενά του (από τον *Πάπυρο Prisse*), τα οποία χρονολογούνται από το 2370 π.Χ. περίπου.

Στα *Κείμενα των Πυραμίδων*, τα αρχαιότερα σωζόμενα ιερά επικήδεια κείμενα της φαραωνικής Αιγύπτου, που βρithουν θρησκευτικών, θεολογικών, κοινωνικών και αστρονομικών στοιχείων, απαντούν επίσης αυτές οι έννοιες, και ιδιαίτερα η ακλόνητη πίστη στη μεταθανάτια ζωή και στην αθανασία της ψυχής των βασιλέων, στην ένωσή τους στον ουρανό με τους αστέρες του στερεώματος και με τον Ήλιο, καθώς και η ιδέα της *ουράνιας κλίμακας* (*m3kt*), η οποία από μεν τους Αιγυπτίους ταυτιζόταν με τη *Μητέρα των Θεών* (*Mwt-ntrw*) και θεά του ουρανού *Νουτ* (*Nwt*) (εικ. 8α), ενώ από τους χριστιανούς ταυτίστηκε με την *(Πλατυτέραν τῶν Οὐρανῶν) ἀειπάρθενον Παργιάν και Θεομήτορα* (*Mwt-Ntr*)²² (εικ. 8β, 5β).

Η μονάδα ως άδρoισμα της πολλ-απλότητος:

Κβαντομηχανική και Θεολογία

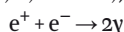
Η περιγραφή των θεοτήτων της Αιγύπτου με αφηρημένες εικόνες παρμένες από τις θετικές επιστήμες, και ιδιαίτερα από την κβαντομηχανική (εικ. 9β), συμφωνεί με τη συμβολική εικονογραφία των αρχαίων Αιγυπτίων (εικ. 9α) και υποδεικνύει ότι ο αρχετυπικός εικονιστικός συμβολισμός είναι εύλογος, επιστημονικά αποδεκτός και ιδανικός αρωγός στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε έννοιες, οι οποίες είναι αδύνατον να αποδοθούν πλήρως με τη χρήση μόνο ορθολογικών σχημάτων και εξισώσεων. Η ακριβής φύση και η πραγματική μορφή των θεών της αρχαίας Αιγύπτου δεν συνάδει με οποιαδήποτε ορθολογική απόπειρα προσδιορισμού και οριοθέτησης. Κάθε φορά που αποφαινόμαστε για το *τι είναι*, αυτομάτως εγείρεται η αντιθετική ερώτηση για το *τι δεν είναι*²³, η οποία ποσώς αποκλείει τη διατύπωση και άλλων παραπλήσιων «ορισμών», θεωρητικά άπειρων, όπως θεωρητικά άπειρες λύσεις έχουν ορισμένες εξισώσεις των Μαθηματικών και μορφές της διαφορικής εξίσωσης του Schrödinger.

$$\hat{H}\Psi(\mathbf{r},t) = i\hbar \frac{\partial}{\partial t} \Psi(\mathbf{r},t)$$

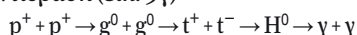
Αρχικώς, ο αείμνηστος αιγυπτιο-

λόγος καθ. Philippe Derchain χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ποιοτικούς ανάλογους όρους από τη Φυσική των στοιχειωδών σωματιδίων, για να περιγράψει τις ιδιότητες των αιγυπτιακών θεών²⁴. Αυτό τον τιμά ιδιαίτερώς, διότι αν και δεν ήταν φυσικός αναγνώριζε τη σημασία των θετικών επιστημών και τη διαδραστική τους αλληλεπίδραση με την αρχαιολογία στο πλαίσιο γόνιμης διεπιστημονικής συνεργασίας, με σκοπό την επίλυση πολλών προβλημάτων που η αιγυπτιολογία-αρχαιολογία αδυνατεί αφ' εαυτής να επιλύσει (π.χ.: η συνεισφορά της ορθώς χρησιμοποιούμενης αρχαιοαστρονομίας στη μελέτη των προσανατολισμών των μνημείων, του αρχαίου αιγυπτιακού ημερολογίου, κ.τ.ό.). Στην έκδοση του *Παπύρου Salt 825*, ο Derchain σημειώνει ότι οι θεότητες της Αιγύπτου δεν αποτελούν τη ζωτική ουσία μίας μορφής ύπαρξης η οποία επαναλαμβάνεται υπό διάφορες συνθήκες, αλλά θα μπορούσαν να ιδωθούν περισσότερο ως εξισώσεις παρά ως μορφές, μάλιστα δε ως *κβαντομηχανικές κυματοσυναρτήσεις* που υπακούουν στην *εξίσωση Schrödinger*, και συγκεκριμένα ως *νέφη πιθανότητας* (εικ. 9β) σε χώρο όπου η *αρχή της αβεβαιότητας* του Heisenberg κυριαρχεί και περιγράφει τα συζυγή τελεστικά μεγέθη²⁵. Η προσέγγιση του Derchain περιγρά-

φρει θαυμάσια τις θεϊκές αλληλεπιδράσεις, ενέργειες, εκπορεύσεις και μεταμορφώσεις με συζυγείς όρους των θετικών επιστημών, δείχνοντας ότι η δι-επιστημονική συνεργασία και ο δανεισμός κατάλληλων όρων από τις θετικές επιστήμες είναι πολλές φορές χρήσιμες και απολύτως παραγωγικές μέθοδοι, όπως αποδεικνύεται και στην περίπτωση της αρχαιοαστρονομίας²⁶. Επομένως, οι «θεοί-κυματοσυναρτήσεις», στο πλαίσιο του συγκρητισμού (~ υβριδισμού [εικ. 9α]) και των θεολογικών και μεταφυσικών τους αλληλεπιδράσεων, συνδυάζονται με άλλους δίνοντας νέες οντότητες (όπως οι αντιδράσεις των στοιχειωδών σωματιδίων), λίγο αργότερα διίστανται ή διαχωρίζονται σε ζεύγη άλλων θεοτήτων με νέες ιδιότητες (όπως τα ζεύγη σωματίου-αντισωματίου κατά τις *αντιδράσεις εξάθλωσης*)

οι οποίες εξαϋλώνουν ένα ηλεκτρόνιο και ένα ποζιτρόνιο σε λίαν ενεργητικές ακτίνες γ, και δη αμιγές φως! Δεν γνωρίζουμε την ακριβή φύση των θεών, όπως μας διαφεύγει και η ακριβής φύση πολλών σωματιδίων, ωστόσο είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε τα φωτεινά ίχνη τους σε ειδικούς *επιταχυντές σωματιδίων*: μπορούμε να γνωρίζουμε τις αντιδράσεις τους με άλλα σωματίδια, τις αλληλεπιδράσεις τους και τα νέα προϊόντα της διάσπασής τους, όπως λ.χ.: στην αντίδραση (εικ. 9γ)

η οποία αναπαριστά την υψηλής ενέργειας σύγκρουση δύο πρωτονίων προς σχηματισμό του λεγομένου *σωματιδίου του Θεού* ή *μποζονίου του Higgs* H^0 , διά μέσου μεταβατικών συγκρούσεων γλουονίων, παραγωγής των quarks t και $\text{anti-}t$, καθώς και της σχεδόν ακαριαίας διάσπασής του προς παραγωγή φωτονίων-γ. Τοιοιούτρόπως και οι θεοί της αρχαίας Αιγύπτου «είναι» ταυτοχρόνως και «σωματίδια» και «κύματα», κατά την αρχή de Broglie.

Η μεταβλητότητα των αιγυπτιακών θεοτήτων παραπέμπει στη δυνητική ατέλεια των αρχαίων αιγυπτιακών ναών, οι οποίοι ποτέ δεν θεωρούνταν ολοκληρωμένοι (εικ. 1), αλλά πάντοτε θα μπορούσαν να θεωρηθούν ολοκληρώσιμοι, ολοκληρωτέοι και μάλι-

στα υπό κατασκευήν²⁷. Και τούτο διότι όλοι σχεδόν οι φαραώ (ιδίως στους μεγαλύτερους ναούς) έκαναν αρχιτεκτονικές προσθήκες ανεγείροντας νέους πυλώνες, υπόστυλες αίθουσες και ναΐσκους, χωρίς να μεταβάλλουν ουσιαστικά την «κεντρική ιδέα» και δη το *αρχέτυπον του ναού*, ούτως ώστε ο ναός παρέμενε μεν διατεταγμένος κατ' άξονα και πλήρης, αλλά συνάμα δυνητικά ατελής σε συνάρτηση με το χρόνο. Γι' αυτό η Αίγυπτος διαφέρει από την Ελλάδα, όπου οι ναοί των θεών, αλλά και οι ίδιοι οι θεοί, ήταν (σχετικά) ολοκληρωμένοι και πλήρεις. Όσες περισσότερες πληροφορίες συγκεντρώνουμε για τις θεότητες της αρχαίας Αιγύπτου, όσο περισσότερο αυξάνουμε την πνευματική δεκτικότητα μας για να συλλάβουμε τη δυνητική αρχετυπική τους πραγματικότητα, τόσο περισσότερο αντιλαμβανόμαστε ότι αυτές οι θεότητες δεν θα μπορούσαν ποτέ να ιδωθούν ως οι εναργείς μορφές τις οποίες ο Otto διέκρινε κατά τη μελέτη των θεών της αρχαίας Ελλάδας²⁸. Οι θεοί των Αιγυπτίων, μονάδες του συνόλου της *πολλ-απλότητας*, ενιαίες αρχετυπικές ουσίες και δυνητικές κυματοσυναρτήσεις, θα αποτελούν πάντοτε αυτοσυνεπή *κεκρυμμένα σημαίνονα*, παραπέμποντα στις ηρακλείτειες κατηγορίες της *αντιθετικής σύνδεσης*. Θα εμφανίζονται ως μυστηριακά όντα του ανθρώπινου υποσυνείδητου (κατά Jung), που δημιουργούν και δημιουργούνται (αυτο)διχαζόμενα, πολλαπλασιαζόμενα, διαιρούμενα, μεταμορφούμενα, συγκρουόμενα και συνενούμενα (όπως τα στοιχειώδη σωματίδια, τα περιγραφόμενα εκ κυματοσυναρτήσεων, στα διαγράμματα Feynman [εικ. 9γ-δ]).

Βασική έννοια για την κατανόηση της σχέσης της μονάδας με την *πολλ-απλότητα* και την *πολλ-ότητα* όσον αφορά στη φύση των θεών της αρχαίας Αιγύπτου (η οποία ίσως φαντάζει αντιφατική), είναι το γεγονός ότι μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί κατά παρόμοιο τρόπο υπό το πρίσμα του *ενοδείσμου*. Ωστόσο και αυτός ο *ενοδείσμος* αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη προσέγγιση. Η απάντηση στο ζήτημα της οιονεί αντιφατικής συνύπαρξης της *εν-ότητας εν τη πολλ-ότητι*, της *μονάδας στα απειροσύνολα* και αντιστρόφως, δεν είναι παρά η

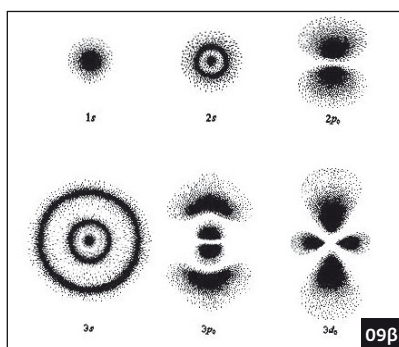
συμπληρωματικότητα και η στενή συζυγία ή (καλύτερα) διττότητα συνύπαρξης δύο φαινομενικώς αντίθετων εννοιών: της *μονάδας* και του *πλήθους*. Στην αρχαία Αίγυπτο, αμφότερες συνυπήρχαν συμβιωτικά σε *αγαστή αρμονία* και χαρακτηρίζαν ταυτόχρονα την έννοια του θείου, χωρίς να αλληλοαποκλείονται ή να αλληλοαναφέρονται.

Επίλογος: Εικόνες, σύμβολα και φύση των θεοτήτων...

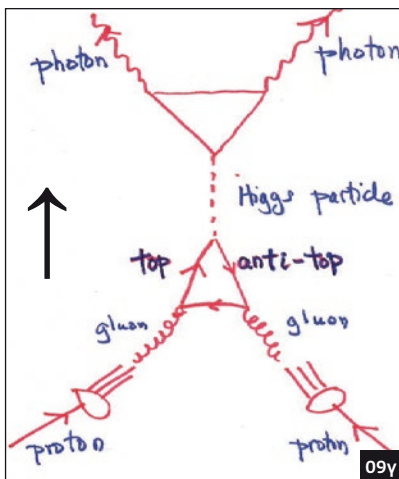
Σύμβολα και μαγεία στην αρχαία Αίγυπτο²⁹ συνυπήρχαν αρμονικά σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Ο σπμερινός ορθολογικός τρόπος σκέψης ήταν ξένος και ενδεχομένως απεχθής στους αρχαίους Αιγυπτίους, οι οποίοι δεν ζούσαν σε κόσμο αξιωμάτων και αφηρημένων ιδεών, αλλά σε πολυμορφικό κόσμο εικόνων. Και αν αυτός ο κόσμος φαντάζει αντιφατικός υπό το σύγχρονο δυτικό πρίσμα, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην εποχή μας δεν είμαστε σε θέση να υιοθετήσουμε τα αρχαία κριτήρια³⁰. Μπορεί να μοιάζει παράδοξη και «γελοία» για τα σύγχρονα δυτικά αισθητήρια η αναπαράσταση του ουράνιου θόλου ως υπερμεγέθους *κοσμικής αγελάδας* (αρχ. ελλ.: *Μεθύερα*³¹, αρχ. αιγ.: *mhyt-wrt*), η λατρεία των ζώων ως ενσάρκωμένων θεϊκών υποστάσεων, η σύνδεση του σκαραβαίου με την ηλιακή και τη νεκρική λατρεία, οι εν γένει μυθικές επινοήσεις των Αιγυπτίων, οι διάφορες μαγικές πρακτικές, και όλα τα συναφή. Γιατί άραγε; Μήπως οι Αιγύπτιοι ήταν αφελείς; Όχι, ασφαλώς. Και αυτό βέβαια θα το κατανοήσουμε πάραυτα αν λάβουμε υπόψη ότι κατά την αρχαιότητα οι Αιγύπτιοι δεν χρησιμοποιούσαν αφηρημένα και ορθολογικά κριτήρια για το φυσικό τους κοσμοείδωλο, αλλά *εικονικά αρχέτυπα*, ο συμβολισμός των οποίων παρέπεμπε όχι στο απεικονιζόμενο αντικείμενο, αλλά στα κρυπτικά αυτού *σημαίνονα*. Οι Αιγύπτιοι παρατηρούσαν την περιοδική κίνηση του Ήλιου και των αστέρων που έδυναν, για να επανανατείνουν ζώντες. Συνεκδοχικά το ίδιο θα έπρεπε να συμβαίνει και με τους νεκρούς, που θάβονταν στη δυτική Νεκρόπολη, για να ενωθούν δυνητικά με τον ηλιακό θεό στην αθανασία της αιωνιότητας

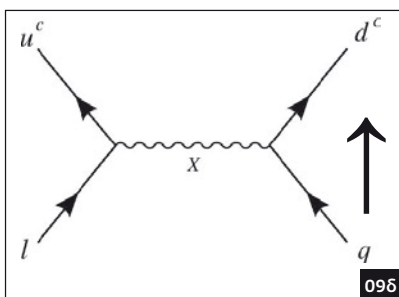
09α

09β

09γ

09δ

10α

10β

09

α: Μυστηριακή ένωση του Οσίριδος με τον ηλιακό θεό Ra, στην κριόμορφη υπόστασή του, από τον τάφο της Βασιλίσσης Νεφερτίρυ (QV 66, περ. 1250 π.Χ.) στην Κοιλιάδα των Βασιλισσών. Η Ίσις (δεξιά) και η Νέφθυς (αριστερά) στηρίζουν και εναγκαλιζονται τον φωτεινό θεό της αναστάσεως. Η υπέρλογη ένωση των δύο θεοτήτων ελάμβανε χώραν κατά τη νυκτία διέλευση του Ra από τον Άδη και ζωοποιούσε τον Όσιρι σε διηνεκή κύκλο περιοδικής αναγέννησης. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα (θεολογικού και δυνάμει κβαντομηχανικού) υβριδισμού από αυτήν την παράσταση, συμφώνως προς τα λεχθέντα στο κείμενο. Η νυκτία επίσκεψις του υψίστου ηλιακού θεού στον Άδη «ισοδυναμεί» —τηρουμένων των αναλογιών— με το πείραμα της γάτας του Schrödinger. Όσο ο θεός είναι στον Άδη δεν είναι ούτε ζωτανός ούτε νεκρός (βάσει της αρχής της «θεολογικής» αβεβαιότητας), ενώ η ένωσή του με τον Όσιρι δίνει νέο υβριδικό μόρφωμα. **β:** Νέφη στατιστικής ή κβαντομηχανικής πιθανότητας για τα αναφερόμενα ατομικά τροχιακά, όπως προβάλλονται στον διδιάστατο χώρο. Στις περιοχές αυτών υπάρχει πιθανότητα να βρεθεί ένα ηλεκτρόνιο στο απλούστερο άτομο του υδρογόνου, και αποτελούν την απεικόνιση των λύσεων της διαφορικής εξίσωσης του Schrödinger για το συγκεκριμένο πρόβλημα. **γ:** Διάγραμμα Feynman για τη σωματιδιακή αντίδραση παραγωγής του μποζονίου Higgs, γνωστού και ως σωματιδίου του Θεού. Κατά την υψηλής ενεργείας σύγκρουση δύο πρωτονίων σε σύγχρονο επιταχυντή, παράγονται γλουόνια και ζεύγος του quark top

και του αντισωματιδίου του. Το παραγόμενο μποζόνιο Higgs είναι εξόχως βραχύβιο και εξαυλώνεται ταχύτατα διά της παραγωγής ζεύγους φωτονίων-γ. Το βέλος δείχνει τη ροή του χρόνου και την εξέλιξη της αντίδρασης. Το σωματίδιο του Θεού είναι καθοριστικό για τη σύγχρονη Κοσμολογία και παρήχθη ανεξαρτήτως εξ αμοτέρων των ομάδων CMS και ATLAS (4 Ιουλίου 2012) στο CERN. **δ:** Διάγραμμα Feynman για την 6-διάστατη διάσπαση του πρωτονίου, στην οποία μεσολαβεί το μποζόνιο $X(3, 2)_{\frac{1}{3}}$ στην αναστραμμένη Μεγάλη Ενοποιημένη Θεωρία $SU(5)$, στην οποία η βαθμίδα ομάδας (gauge group) είναι η $[SU(5) \times U(1)_X] / \mathbb{Z}_5$. Στο διάγραμμα αυτό το βέλος του χρόνου νοείται προς τα άνω. Οι θεωρίες GUT προβλέπουν την ύπαρξη μαγνητικών μονοπόλων (σημαντικό πρόβλημα της Κοσμολογίας) και κοσμικών χορδών, τα οποία προς το παρόν δεν έχουν εντοπισθεί.

10

α: Χαρακτηριστικό παράδειγμα μούμιας αραβοσίτου προερχόμενο από την Tihna 'el-Gebel στην Αίγυπτο, το οποίο χρονολογείται στην Πτολεμαϊκή περίοδο. Το μικρό ξύλινο φέρετρο είναι ανθρωπόσχημο με την κεφαλή του ιερακοκεφάλου νεκρικού θεού της Μέμφιδος Σοκάριδος (Zkr), ενώ η περιεχομένη μούμια των δημητριακών έχει πλασθεί στο σχήμα και στη μορφή του Οσίριδος, ο οποίος μάλιστα φέρει το στέμμα άπεφ ($3tj$). Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, BM EA41.553. **β:** Σύγχρονη φωτογραφία κολλύβων, στην οποία διακρίνονται οι καρποί ροδιάς (σε σταυρόσχημη τοποθέτηση), κόκκοι σίτου, αμυγδάλων, σταφίδων και άλλων δημητριακών.

της ημέρας, και με τους αστέρες (ιδίως δε με τους *αιφαναίς/παραπολίους*), στην αέναη περιοδικότητα της νύκτας. Ενορατικά, λοιπόν, οι Αιγύπτιοι πίστευαν στην αλληλοσύνδεση των πάντων, του Σύμπαντος Κόσμου και, κατά συνέπεια, υπέθεταν τη στενή τους αλληλεξάρτηση, την «απόδειξη» της οποίας τους παρείχε κατά κάποιον τρόπο η καθημερινή εμπειρία τους (π.χ.: όντως ο Ήλιος ανέτελλε και έδωε αδιάλειπτα).

Ενώ στη σύγχρονη εποχή στηριζόμαστε σε θεωρητικά πρότυπα, επιστημονική μεθοδολογία, μετρήσεις και πολλή λογική, στην αρχαία Αίγυπτο υπερτερούσε η χρήση εικόνων και συμβόλων, με αποτέλεσμα να προκύπτει ένα φυσικό κοσμοειδωλό που ήταν απλό και κατανητό. Οι αρχαίοι Έλληνες έδωσαν τα πρώτα αξιολογικά επιστημονικά πρότυπα μαθηματικής αστρονομίας³² αλλά, πριν από αυτούς, οι Αιγύπτιοι είχαν δώσει μορφή και όνομα στους αστερισμούς, πλάθοντας σχετικούς μύθους και γοπητευτικές ιστορίες και θεμελιώνοντας το ημερολογιακό σύστημα στο οποίο εδράζεται το σύγχρονο ημερολόγιο. Αυτός ο φανταστικός, πολυπρισματικός κόσμος εικόνων —σε συνδυασμό με τη βαθύτατη πίστη και επιθυμία των αρχαίων Αιγυπτίων για τη συνέχιση της ζωής μετά

θάνατον— τους οδήγησε στην αναζήτηση του θείου, της αιωνιότητας, της αθανασίας και του νοήματος της ζωής. Και πάλι, οι εν λόγω αναζητήσεις τους οδήγησαν στη χρήση συμβολικών εικόνων για την απόδοση/αναπαράσταση των απαντήσεων σε αυτά τα θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα. Συμβολικές εικόνες και μετα-φυσικές αλληγορίες, οι οποίες θα μπορούσαν να συγκριθούν (τηρουμένων των αναλογιών) με τα σύγχρονα κοσμολογικά πρότυπα, με τις αρχές και τον τρόπο εξεικόνισης των ατομικών τροχιακών της Κβαντομηχανικής. Όπως όλα τα ανθρώπινα όντα με «μαγική προοπτική» του Σύμπαντος, έτσι και οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν ότι τα απτά πρωτότυπα ταυτίζονταν με τις εικόνες και, επομένως, τα σύμβολα γι' αυτούς ήταν σαν να έπαιρναν σάρκα και οστά, δηλαδή *ζωοποιούνταν*. Έτσι, π.χ., το *πράσινο χρώμα* δεν σήμαινε μόνο την αναγέννηση της φύσης και τον αναστηθέντα Όσιρι, αλλά *ήταν* ο φορέας αυτής της αναγέννησης (εικ. 9α, 10α).

Αναφερθήκαμε εν τάχει στις σπουδαιότερες θεότητες και στα θεμελιώδη αρχετυπικά χαρακτηριστικά τους και τονίσαμε τη σχετική ασάφεια που υφίσταται ως προς τον ακριβή καθορισμό της ιδέας του *θείου* στην Αίγυπτο, σε αντί-

θεση με ό,τι συνέβαινε στην αρχαία Ελλάδα. Παρουσιάσαμε την εξόχως ελκυστική άποψη, σύμφωνα με την οποία οι αιγυπτιακοί θεοί μπορούν να περιγραφούν με *κβαντομηχανικούς όρους* και *σχέσεις αβεβαιότητας*, και μάλιστα ως *κυματοσυναρτήσεις* και/ή *λύσεις της εξίσωσης Schrödinger*. Ποια ήταν, όμως, η πραγματική φύση των θεών της αρχαίας Αιγύπτου; Στο ερώτημα αυτό είναι δύσκολο να δώσουμε σαφή απάντηση, πέραν όσων σημειώσαμε ήδη ανωτέρω. Ο Hornung εξέφρασε ορισμένες ενδιαφέρουσες απόψεις³³. Οι *θεοί* της Αιγύπτου είχαν πλασθεί «κατ' ομοίωσιν» των Αιγυπτίων. Ήταν γεννητοί, θνητοί και μεταβλητοί αλλά, συνάμα, προαιώνιοι, αθάνατοι και οιο-νεί άφθαρτοι. Όπως τα ανθρώπινα όντα γεννιούνται, αναπτύσσονται, εξελίσσονται και πεθαίνουν, αλλά το *Ανθρώπινο Είδος* ως τέτοιο διαιωνίζεται και πολλαπλασιάζεται, έτσι και οι θεότητες της αρχαίας Αιγύπτου: η ύπαρξή τους προσιδί-αζε στη συνεχή και *ακατάπαυστη κυκλική ανανέωση* και όχι στην *ατέρμονη αμεταβλητότητα* της ανυπαρξίας. Γι' αυτό, ο θάνατος δεν αντιμετωπιζόταν ως φόβητρο αλλά ως οιονεί «αστρική πύλη» ανανέωσης και αθανασίας, ως «ουράνια θύρα» επανάληψης της ζωής³⁴.

Σημειώσεις

- 1 Βλ. Μαραβέλια 2003: κεφ. II (ιδίως §§ 1, 2, 3, 7, 8), III, IV (§§ 1, 2, 3, 4, 5, 7) και V (§§ 2, 3, 4), και μερικώς η Εισαγωγή, το κεφ. VII, ο Επilogos. Πρβλ. Μαραβέλια 2012-14: 44 & n. 1.
- 2 Ηρόδοτος II.5: «ἐπικτητός τε γῆ καὶ δῶρον τοῦ ποταμοῦ».
- 3 Hornung 1996, σ. 124.
- 4 CT 491-92. Για τον ηλιακό θεό, βλ. *L'Á V*, 1984, σ. 156-80: λήμμα «Re».
- 5 Πρβλ. *Tezekiyl* 1: 1-28 και 10: 1-22 (ιδίως: 1: 4-6, 10). Όχι μόνον οι τέσσερις Ευαγγελιστές, αλλά και άλλοι Άγιοι (*BHG* 1986· *BHL* 1898-1901· Loeschke 1965, σ. 37-88) —και ο ίδιος ο Ιησούς [αμνός του Θεού (Agnus Dei), ιηθός (από το αρκτικόλεξο I.X.Θ.Υ.Σ.) κ.ά.]— παρίστανται ζωομορφικώς· βλ. Demisch 1977, σ. 218-19 και εικ. 598-600· πρβλ. Hornung 1996, σ. 123-24, σημ. 43, 48.
- 6 «Res ipsa, quæ nunc christiana religio nuncupatur, erat et apud antiquos, nec defuit ab initio generis humani, quousque ipse Christus veniret in carne, unde vera religio, quæ jam erat, cœpiti appellari christiana», *PL* 32, σ. 603.
- 7 Sadek 1987, σ. 1· Nock 1972· πρβλ. Dorman 2004, σ. 25-36.
- 8 Ομοίως. Για την ανάπτυξη της θρησκείας και της σκέψης στην αρχαία Αίγυπτο, βλ. Breasted

- 1959· Morenz 1973· Vandier 1949. Περί λαϊκής θρησκείας, βλ. Stead 1987, σ. 64-70.
- 9 Bλ. Sauneron 2000, σποράδην.
- 10 Sauneron 2000, σ. 35.
- 11 *Ο.π.*, σ. 69-70.
- 12 *Ο.π.*, σ. 55-57.
- 13 *Ο.π.*, σ. 52-53.
- 14 Ηρόδοτος II.37: «Θεοσεβέες δὲ περισσῶς ἔοντες μάλιστα πάντων ἀνθρώπων...»· πρβλ. II.65.
- 15 Bleeker 1962, σ. 193-200· du Bourguet 1988, σ. 41-46· Tobin 1987, σ. 113-21· *L'Á III*, 1980, σ. 110-119: λήμμα «Ma'at»· Μαραβέλια 2003, σ. 54· Maravelia 2007, σ. 1243-50.
- 16 du Bourguet 1988, σ. 41-46.
- 17 Hart 1987, σ. 116-17: λήμμα «Maat».
- 18 Ο Ρα ανακόπτει την ημερήσια ουράνια πορεία του, όταν η κοσμική αρμονία διαταράσσεται μετά από το δήγμα του νηπίου Ώρου από ερπετό στο Δέλτα του Νείλου, και συνεχίζει μετά τη θεραπεία του θεού με τη βοήθεια της Ίσιδος και του Θωθ. Γι' αυτόν το μύθο που ιστορείται στη Στίλν Metternich, βλ. Pinch 1994, σ. 144-46 και Μαραβέλια 2003, κεφ. VIII, § 4. Για το χριστιανικό ανάλογο της οιονεί «δεσποτικότος» του Θεού έναντι της ανθρώπινης παρακοής (προς σωτηρίαν

- των ανθρώπων), πρβλ. *Γαλάτ.* 3.13: «Χριστὸς ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρᾳ γέγραπται γάρ: ἐπικατάρατος πᾶς ὁ κρεμᾶμενος ἐπὶ ξύλου»· το Κάθισμα του Ὁρθρου της Μ. Παρασκευῆς: «Ἐξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου τῷ τιμῇ σου αἵματι· τῷ σταυρῷ προσηλωθεὶς καὶ τῇ λόγχῃ κεντηθεὶς, τὴν ἀθανασίαν ἐπήγασας ἀνθρώποις [...]· καθὼς καὶ Ησαΐας 53.4-6: «οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται [...] αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν καὶ μεμαλάκισται διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν: [...] τῷ μῶλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν. [...] Κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν».
- 19 Tobin 1987, σ. 113-21.
- 20 Για την πρώτη άποψη, η οποία θεωρεῖται παρωχημένη, βλ. Budge 1987, σ. 3-6. Για τη δεύτερη άποψη, βλ. *EG*: 502. Οι ανηρτημένες ἐπὶ πόλου πολυχρόμες σημαίες αποτελοῦσαν χαρακτηριστικά ἐμβλήματα των θεών· ετοποθετοῦντο πλοισὶν καὶ αμφοτεροπλευρῶς των πυλώνων των ναῶν.
- 21 Για πλήρη ανάλυση, βλ. Μαραβέλια 2012-14, σ. 66-75.
- 22 *Χαιρετισμοὶ τῆς Παναγίας, Στάσις Γ'*, στίχος 3: «Χαῖρε, κλῖμαξ ἐπουράνιε, δι' ἧς κατέβη ὁ

Θεός, χαίρε γέφυρα μετάγουσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν». Για την οὐράνιο κλίμακα στη *Βίβλο*, πρβλ. το ἐνύπνιον τοῦ Ἰακώβ (*Γένεσις* 28.10-19): «[...] Καὶ ἐνυπνιάσθη, καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηρικμένη ἐν τῇ γῇ, ἥς ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ' αὐτῆς. Ὁ δὲ Κύριος ἐπεσθῆρκετο ἐπ' αὐτῆς καὶ εἶπεν· ἐγὼ εἰμι ὁ Θεός [...]. Βλ. το *Αὐτόμελον του Εσπερινού της Κοιμήσεως*: «[...] Ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς, ἐν μνημεῖῳ τίθεται, καὶ κλίμαξ πρὸς οὐρανόν, ὁ τάφος γίνεται [...]» καὶ το *Προσόμειον του Εσπερινού του Ευαγγελισμού*: «[...] χαίρε ἡ γέφυρα, πρὸς τοὺς οὐρανοὺς ἡ μετάγουσα, καὶ κλίμαξ ἡ μέταρσις, ἦν ὁ Ἰακώβ θεόεαστο [...]. Πρβλ. *ΛΑ* IV, 1982, σ. 535-41: λήμμα «Nub»·

Maravelia 2006, σ. 382-92.

- 23 Πρβλ. την ἀπάντησι τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Μωϋσῆ: «ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν!» (*Ἐξοδος* 3.14: εβρ.: *יהוה יהוה יהוה*).
- 24 Derchain 1965, κεφ. I. Ἡ ἀνάλυσίς μας στο Maravelia 2012-14, σ. 75-94, 104-05 εἶναι ἐκτενής καὶ πλήρης, ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν τοῦ Derchain. Πρβλ. Tatmir 2007-2008 καὶ Tatmir 2009.
- 25 Για εἰσαγωγή στὴν Κβαντομηχανικὴ, βλ. Savelyev 1982.
- 26 Maravelia 2006, κεφ. II.
- 27 Hornung 1996, σ. 256. Περὶ τῶν ναῶν, βλ. Reymond 1969· Quirke 1997· Wilkinson 2000.
- 28 Otto 1947, σ. 123. Περὶ αἰγυπτιακῶν θεοτήτων,

βλ. Wilkinson 2007.

- 29 Για τὴ μαγεία καὶ τὰ σύμβολα ὡς θεμέλια τοῦ αἰγυπτιακοῦ τρόπου σκέψης, βλ. Sauneron 1953, σ. 278-88.
- 30 Lurker 1986, σ. 7.
- 31 Πλούταρχος, *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* 56.374^B: «[...] καὶ Μεθύερ προσαγορεύεται»· βλ. *ΛΑ* IV, 1982, σ. 3-4: λήμμα «Mehet-Weret»· *ΛΑ* II, 1977, σ. 1215-218: λήμμα «Himmelsvorstellungen».
- 32 Dreyer 1953, κεφ. IV-IX· Thurston 1994· North 1994.
- 33 Hornung 1996, σ. 128-35· κεφ. 5 (ιδίως σ. 151-65).
- 34 Οἱ κεκοιμημένοι ἀποκαλοῦνταν «οἱ τὴν ζωὴν ἐπαναλαμβάνοντες» (*wḥmwt-nḥ*)· βλ. Hannig 2009, σ. 225.

Βιβλιογραφία

BHG = *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (Halkin F., ἐκδ.) I-III, Bruxelles (Société des Bollandistes) ⁴1986.

BHL = *Bibliotheca Hagiographica Latina* (Delehay H. κ.ά., ἐκδ.) I-II, Bruxelles (Société des Bollandistes) ¹1898-1901.

Bleeker 1962: Bleeker C.J., «L'idée de l'ordre cosmique dans l'ancienne Égypte», *Revue d'histoire et de philosophie religieuse* 2-3, 1962, σ. 193-200.

Breasted 1959: Breasted J.H., *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, NY (Harper Torchbooks) ²1959.

Budge 1987: Budge E.A.W., *Egyptian Religion*, London (Arkana) ⁵1987.

Cumont 1929: Cumont F., *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris ⁴1929.

Demisch 1977: Demisch H., *Die Sphinx: Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1977.

Derchain 1965: Derchain P., *Le papyrus Salt 825 (BM 10051), rituel pour la conservation de la vie en Égypte*, Bruxelles (Académie Royale de Belgique, Oct. 2d/Ser. 58) 1965.

Dorman 2004: Dorman J.L., «Beyond Belief: Religious Experience, Ritual and Cultural Neuro-Phenomenology in the Interpretation of Past Religious Systems», *Cambridge Archaeological Journal* 141 (2004), σ. 25-36.

Dreyer 1953: Dreyer J.L.E., *A History of Astronomy from Thales to Kepler*, NY (Dover) ²1953.

du Bourguet 1988: du Bourguet P., «Pierres d'attente dans l'Égypte antique pour le monachisme chrétien», *CdO XX*, Genève 1988, σ. 41-46.

Dunand 1973: Dunand F., *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée* I-III, Leiden 1973.

EG = Gardiner A.H., *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford (Griffith Institute, Ashmolean Museum) ³1988.

Hannig 2009: Hannig R., *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800-950 v. Chr.)*, Mainz (P. von Zabern) ⁵2009.

Hart 1987: Hart G., *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London (Routledge & Kegan Paul) 1987.

Hornung 1996: Hornung E., *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, NY (Cornell University Press) ²1996.

LA = Helck W. / Otto E. (ἐπιμ.), *Lexikon der Ägyptologie* I-VII, Wiesbaden (O.

Harrassowitz) 1975-89.

Loeschke 1965: Loeschke W., «Neue Studien zur Darstellung des tierkörperigen Christophoros», *Erste Studien-Sammlung: Beiträge zur Kunst des christlichen Ostens* 3, Recklinghausen 1965, σ. 37-88.

Lurker 1986: Lurker M., *The Gods & Symbols of Ancient Egypt: An Illustrated Dictionary*, London (Thames & Hudson) ⁴1986.

Μαραβέλια 2003: Μαραβέλια Α.—Α., *Ἡ Μαγεία στὴν Αρχαία Αἴγυπτο: Μεταφυσικὴ Πεμπουσία τῆς Χώρας τῶν Θεῶν*, Αθήναι (Ἰάμβλιχος) 2003.

Maravelia 2006: Maravelia Α.—Α., *Les astres dans les textes religieux en Égypte antique et dans les Hymnes Orphiques*, Oxford (Archaeopress / BAR International Series 1527) 2006.

Maravelia 2007: Maravelia Α.—Α., «La loi universelle et le temps selon les Orphiques et selon les Égyptiens», *Actes du Neuvième Congrès International des Égyptologues* (Goyon J.—C. / Cardin C., ἐπιμ.) II, Leuven (Uitgeverij Peeters / OLA 150²) 2007, σ. 1243-50.

Μαραβέλια 2012-14: Μαραβέλια Α.—Α., «Ancient Egyptian Religion & Monotheism: A Meta-Physical & Quantum Mechanical Approach», *Ancient Egyptian Science & Meta-Physics: Quintessence of Religious Allegories, Roots of Scientific Thought: Proceedings of the 1st Egyptological Conference of the Patriarchate of Alexandria: 6th May 2011, Athens* (Ελληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Αἰγυπτιολογίας / JHIE 2) 2012-14], σ. 42-117.

Morenz 1973: Morenz S., *Egyptian Religion*, London (Methuen) ²1973.

Nock 1972: Nock A.D., *Essays on Religion and the Ancient World* I-II, Cambridge MA (Harvard University Press) 1972.

North 1994: North J., *The Fontana History of Astronomy and Cosmology*, London (Fontana) 1994.

Otto 1947: Otto W.F., *Die Götter Griechenlands*, Frankfurt 1947.

Piankoff / Rambova 1957: Piankoff A. / Rambova N., *Mythological Papyri* I-II, NJ (Princeton University Press, Bollingen Ser. XL-3) 1957.

Pinch 1994: Pinch G., *Magic in Ancient Egypt*, London (BMP) 1994.

PL = *Patrologia Latina* (Migne J.—P., ἐκδ.), Paris 1844-65.

Quirke 1997: Quirke S., *The Temple in Ancient Egypt: New Discoveries and Research*, London

(BMP) 1997.

Reymond 1969: Reymond E.A.E., *The Mythical Origin of the Egyptian Temple*, NY 1969.

Ritner 1989: Ritner R.K., «Horus on the Crocodiles: A Juncture of Religion and Magic in Late Dynastic Egypt», *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, New Haven (YES 3) 1989, σ. 103-16.

Sadek 1987: Sadek A.I., *Popular Religion in Egypt during the New Kingdom*, Hildesheim (Gerstenberg Verlag / HÄB 27) 1987.

Sauneron 1953: Sauneron S., «Symbol und Zauber als Grundform altägyptischen Denkens», Berlin (Springer-Verlag / Studium Generale 6⁵) 1953, σ. 278-88.

Sauneron 2000: Sauneron S., *The Priests of Ancient Egypt*, Ithaca—London (Cornell University Press) ³2000.

Savelyev 1982: Savelyev I.V., *Fundamentals of Theoretical Physics: 2. Quantum Mechanics*, Moscow (MIR Publishers) 1982.

Stead 1987: Stead M., «Popular Religion and Magic», *Egyptian Life*, London ²1987, σ. 64-70.

Tatmir 2007-2008: Tatmir R., «Egyptian Gods and Modern Physics», στο W.B. Drees κ.ά. (ἐπιμ.), *Humanity, the World and God: Understandings and Actions* (Studies in Science and Technology, 11), Lund 2007-2008, σ. 203-216.

Tatmir 2009: Tatmir R., «When the Gods play the Roles of the Particles: Sexuality and Quantum Language in the Perception of the Ogdoad of Hermopolis», στο *Erotism and Sexuality in Ancient Egypt: Proceedings of the 2nd Congress for Young Egyptologists: Lisbon, 23–26 October 2006*, Lisbon 2009, σ. 503–521.

Thurston 1994: Thurston H., *Early Astronomy*, NY (Springer-Verlag) 1994.

Tobin 1987: Tobin V.A., «Ma'at and ΔΙΚΗ: Some Comparative Considerations of Egyptian and Greek Thought», *JARCE XXIV*, 1987, σ. 113-21.

Vandier 1949: Vandier J., *La religion égyptienne*, Paris 1949.

van Haarlem 1995: van Haarlem W.M., «Een magische stele in het Museum», *MVAPM* 62, 1995, σ. 18-19.

Wilkinson 2000: Wilkinson R.H., *The Complete Temples of Ancient Egypt*, London (Thames & Hudson) 2000.

Wilkinson 2007: Wilkinson R.H., *The Complete Gods & Goddesses of Ancient Egypt*, London (AUC Press) ²2007.